

Насбекова С.К.

КЫРГЫЗСТАНДА ҮЙ-БҮЛӨ МЫЙЗАМДАРЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ

Насбекова С.К.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СЕМЕЙНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ

S.K. Nasbekova

FORMATION AND DEVELOPMENT OF FAMILY LEGISLATION IN KYRGYZSTAN

УДК: 347.61/64

Бул макалада революцияга чейинки мезгилде Кыргызстандын үй-бүлө мыйзамдарынын калыптанышы жана өнүгүүсү каралат. Никени шариат, адат жана орус бийлигинин ченемдеринин негизинде куруу жана бузуунун жүйөлөрү талданат.

Негизги сөздөр: үй-бүлө, үй-бүлө мыйзамдары, нике, үй-бүлөлүк укук мамилелери, адат укугу, дин, салт.

В данной статье рассматривается формирование и развитие семейного законодательства Кыргызстана в до-революционный период. Анализируются основания заключения и расторжения браков нормами шариата и адата, а также нормами русской царской власти.

Ключевые слова: семья, семейное законодательство, брак, семейные правоотношения, обычное право, религия, традиция.

This article considers the formation and development of the family legislation of Kyrgyzstan in the pre-revolutionary period. The grounds for concluding and dissolving marriages with the norms of Sharia and Adat, as well as norms of Russian royal power are analyzed.

Key words: family, family law, marriage, family law, customary law, religion, tradition.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын азыркы учурдагы көйгөйлөрү мамлекеттин үй-бүлөгө таасир тийгизүү ыкмасы катары башка мамлекеттердегидей эле актуалдуу мааниге ээ.

Жалпы жонунан алар окшош, анткени убакыттын өтүшү менен калыптанган ички улуттук эталон катары элестелет. Улуттун каада-салттарын, адаттарын, маданиятын, динин эске алуу менен иштелип чыккан көп өзгөчөлүктөрү болот. Кыргыздарда нике куруу коомдогу маанилүү окуялардын бири болуп эсептелип, милдеттүү түрдө адат ченемдери менен жөнгө салынган [1, 77-б.]. Нике куруу эки жаштын ортосундагы союз эмес, эки үй-бүлөнүн ортосундагы союз катары каралган. Анткени, нике эки жактын ата-энелеринин ортосундагы пайдалуу бүтүм катары каралып, аял бул учурда сатып алуу - сатуу келишиминин объектиси болгон. Адат укугу боюнча кыргыздарда калымды төлөөсүз нике куруу акылга сыйбаган иш болгон: “келишим боюнча калым төлөбөгөн адам өзүнө аял ала албайт” [2, 657-б.], бирок, үй-бүлөнү куруунун маңыздуу максаты текти улоо эсептелинген [3, 298-б.]. Ажырашуунун негизги себептерине балалуу болбоо, никелик жашоого жөндөмсүздүгү, узакка айрылуу, күйөсүнүн уур-токмогу ж.у.с. жагдайлар кирген.

Ажырашуу укугу эки тараптын өз ара макулдугу менен жана бир тараптуу да болгон. Күйөсү тарап жүйөсүз себептердин негизинде никени бузууга укуктуу болчу, ал үчүн күбөлөрдүн катышуусунда 3 жолу “талак” деген сөздү айтуу жетиштүү болгон. Аялы мындай учурда өзүнүн себи менен туугандарына кетчү, бирок иш жүзүндө мындай учур чанда кездешкен. Көпчүлүк учурда бала төрөп бербегендик, аялдын адепсиз жүрүм-туруму жана башкалары туугандарына кетирилишине себеп болгон.

Аял кээ бир учурларда гана никени бузуу талабын коё алчу, анткени ал талаптка жетүү менен өзүнүн мойнуна күйөсү төлөп берген калымды төлөп берүү милдеттенмеси жүктөлгөн [4, 227-б.], андан тышкары балдарга болгон укугун жоготуп, балдары күйөсүндө калган. Ушундай жагдайлардан улам аялы демилгелеген мындай никени бузуу өзгөчө учурларда гана болгон.

Кыргызстан Орусиянын курамына кошулгандан кийин орусиялык сот мекемелери түзүлгөн аялдардын демилгеси менен берилген ажырашуулардын саны көбөйө баштаган. Эгерде күйөсү күйөөлүк милдетин аткарууга жөндөмсүз болсо, уур-токмокко ала турган болсо эми аял өз эрки менен арыз жазып никени токтото алган [2, 443-б.].

Адат укугунун ченемдери жубайлардын, ата-энелердин жана балдардын мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес мамилелерин жөнгө салган. Мисалы, кыргыз аялынын мүлктүк укугу чектелген мүнөзгө ээ болгон, турмушка чыккыча, андан кийин деле, ал мүлккө ээ болуу укугуна ээ эмес болгон. Аялдын ата-энеси тарабынан күйөсүнүн туугандарына берилген сеп, кайнатынасынын же күйөсүнүн менчиги болуп эсептелген. Жалпылаганда аял баш кийимге (шөкүлөгө) ээлик кыла алчу.

Анын эмгеги менен алынган башка буюмдарга же белекке алган нерселерине деле укугу чектелген – бардыгы күйөсүнүн менчигине өткөн. Күйөсү өз учурунда, тескерисинче өзүнүн же аялынын мүлктөрүн каалагандай сарптаганга укуктуу болчу, эч ким аны мүлктүк укуктарын чектей алчу эмес. Мындай учурларда, аялдын туугандары гана доомат коё алчу бирок, мындай тектеги доолор да бийлерге жетчү эмес. Эгерде бийлер бул жөнүндө маалым болгон болсо деле жеке иштерине аралашпоону туура көрүшкөн.

“Катындын акылы жарым” болгондуктан ортодогу жалпы мүлктөрдү пайдаланганга мүмкүнчүлүгү бар болгону менен аялдар кандайдыр бир бүтүм тү-

зүүгө укуктары жок болгон. Эркек бир жолу үйлөнсө, аялы менен мүлктү бөлүшчү эмес, эгерде экинчи же үчүнчү жолу үйлөнүп кезектеги бул аялдары менен мүлктөрдү бөлүшкөн. Ар бир никеден жаралаган балдарга энчилген мүлктөр каралган, б.а., биринчи никенин балдары башка никеден жаралган балдардын мурастык үлүшүнө кол сала албачу. Эгерде күйөсү ажырашууну чечсе, бардык себи кайтарылып берилип, бирок аял кайрадан башкага турмушка чыкмайынча анын камсыздоосунда болгон [2, 443-б.]. Аялдын дагы бир мүлктүк укуктарга ээ болбошунун өзгөчөлүгү катары эркектердин мураскер катары саналышы эсептелет.

Балдардын жана ата-энелердин мүлктүк мамилелери кийинкиче болгон: бала балакатка жеткенде калымды жана өз энчисин алып атасынан бөлүнүп кеткен. Ал эми кыз бала болсо эч кандай мүлк албастан, атасынын барында турмушка берилген, же болбосо кудалашып койгон.

Ата-энелери балдары тараптан кам көрүүсүнө ээ болгон, негизинен балдары камкордук көрчү, эгер үй-бүлөдө балдары жок болсо, кары ата-энелери кызынын үйүнө күйөбаланын уруксаты менен көчүп барышчу [5].

Никени бузуу укугу шарият боюнча көп аял алуу менен тыгыз байланышта болгон. Шарият боюнча никени бузуу бир тараптуу эрк катары саналып, бул укук тек кана эч кандайдыр бир себептерсиз эле жолдошу ээ болчу [6].

Революцияга чейинки Кыргызстанда “талак” деген тектик термин бар болчу, ал болсо күйөсүнүн бир тараптуу каалоосу менен аялы менен ажырашууга мүмкүндүк берген. Бул тектик терминдин негизинде эри аялын каалаган учурда үйдөн чыгып кетүүсүн таңуулай алган. Бирок, ажырашуу процесси кандайдыр бир шарттарды алдын ала баштаган. Мисалы, Н.Е. Торнау адатка ылайык ажырашуу тууралуу сөздү үч жолу айтуу керектигин белгилеген [7].

Үч жолу айтылуучу аралыкта күйөсү өзүнүн чечимин таразалап ажырашуу жыйынтыгына келүүсү, же тескерисинче андан баш тартуу тууралуу каалоосун таразалаганга убакыт каралган. Н. Торнау Кыргызстанда кеңири таркаган никени бузуунун эки түрүн белгилеген [7].

Никени бузуу жөнүндөгү шарияттык укуктун ченемдери жана жоболордун көпчүлүгү коомдо исламдын таркашына жараша кыргыздын адаттык укук ченемдерине айлана баштаган. Мунун барын баса белгилеп жатып унутпашыбыз керек кыргыздарда никени бузуу чанда гана кездешкен. Себеби катары үй-бүлөдөгү күйөнүн абсолюттук бийлиги жана колуктусунун укуксуздугу эсептелген.

Ушуга байланыштуу Л.Ф. Баллюзек: “кыргызга, аялынын толук кандуу мырзасы, бардык каражатты ага карата колдонууга укуктуу: уур-токмокко алуу, башка аял алам, - деп коркутуу...” [8].

Күйөсүнүн эрки менен никени бузуу аялынын күнөөсү бар экенин далилденишин талап кылбастан эле жүзөгө ашырылчу, тескерисинче аял ажырашуу талабын коё алган эмес, эгер балалуу боло албоо эркектин айынан боло турган болсо, ушу учурда гана мындай талап акыркысы тарабынан коюлган. Эгерде

аялы катуу мамиле жасалып, кандайдыр бир себептерден улам кете турган болсо, күйөсүнүн даттануусу менен бийлер аялдарын артка келүүсүн милдеттендирип жана бул адам менен жашоосун таңуулаган [9].

Л.Ф. Баллюзектин айтканы буга тастыктама болот: “эч ким аялына ажырашуу укугун бербейт, күйөсү канчалык картаң жана сулуу эмес болсун” [8]. П.Е. Маковецкийдин ою боюнча орус мыйзамдарынын таасиринен улам аялына аяр мамиле жасабоонун кесепетинен улам качып кетүү учурлары да кездеше баштаган [10].

Орус мыйзамдары үй-бүлө иштеринен пайда болгон талаштарды бийлердин кароосуна калтырган, ал учурда мусулмандык чыгышта мындай иштер казылар менен каралчу [11].

Бир убакта күйөсү тараптан адамсыз мамиле жасабагандыгы боюнча аялдардын даттануулары орус колониялдык бийликтин административдик органдары тарабынан: уезддин башчысы жана аскер губернатору тарабынан кароого алынган. 1867-1968-жж. Жобого ылайык кызды ала качуудан тышкаркы иштер бийлердин соттулугуна караштуу болгон. Кыз ала качууну бийликтегилер барымтага жана мал урдоого теңеп, өзүм билемдик кооптуу акт катары эсептешкен.

Адат менен шарият үй-бүлөлүк мамилелерди анын ичинен никени бузуу иштеринде тыгыз байланышта болгон. Өзгөчө кеңири таркаган негиз катары кийинки шарттар күйөсү тараптан ажырашуу укугун коюуга себеп болгон:

- Эгерде аялы жат ишке баргандыгы тууралуу күмөн болсо, ал аны ата-энелериникине кубалап чыгып, себин жана балдарын өзүндө алып калган.

- Көрүүчүлөрдүн күбөсүндө күйөсүнө болгон сый-урматын жана ардагын басмырлоо боюнча аялына күйөсү тараптан айып коюу. Бул учурда аялдын туугандарын бир баш ат, төшөк-кабын жана себинин жарымын берип жиберип койгон [9].

Улуу Октябрь революциясынан кийинки советтик мамлекеттин ишмердигинин экинчи айында эле нике жана үй-бүлө жөнүндө декреттер кабыл алынган. Алсак, “Никени бузуу жөнүндө” декрет 1917-жылдын 19-декабрында кабыл алынган.

“Никени бузуу жөнүндө” декрет ажырашуу эркиндигин жарыялаган жана жубайлардын өз ара суранычы боюнча же бирөөсүнүн талабы боюнча нике жергиликтүү сотто бузулат деп белгилеген. Алар өз каалоолору боюнча никени бузуу тууралуу арыздарын жарандык абалдын актыларын жазуу органдын жергиликтүү бөлүмүнө берише алчу. Бул мыйзам “ажырашуу эркиндиги” - деп аталган лениндик идеяны реалдуу жүзөгө ашырылышын билдирген. “Азыр толук кандуу ажырашуу эркиндигин талап кылбай туруп, демократ жана социалист болуу мүмкүн эмес, бул эркиндиктин жоктугу аялдарды өтө кысымга алуу болуп эсептелет, бирок, күйөлөрүнөн кетүү эркиндигин таануу, бардык аялдарды күйөлөрүнөн кетүүгө чакыруу эмес”, - деп Ленин 1916-жылы жазган [12].

Революцияга чейинки учурда аялдардын абалы өтө оор болуп турган Кыргызстан үчүн бул декрет өзгөчө мааниге ээ болгон. Адат жана шарият ал убак-

тагы эң негизги укуктун булактары, бай-манаптардын, ак сөөктөрдүн кызыкчылыгын чагылдырып, ачык эле укуксуздукту жана аялдардын коомдогу жана үй-бүлөдөгү алсыздыгын жана алардын атасына жана күйөөсүнө толук баш ийүүсүн баяндап келген [13]. Никелер жаш жубайлардын ата-энелеринин же бир туугандарынын макулдашысууна негизделген. Никеге туруп жаткандардын макулдугу эске алынган эмес жана көп учурда нике мажбурлоо мүнөзүнө ээ болгон. Болочок жубайлардын жаш-курагы эске алынчу эмес, адатта 12-13 жашка толгондо эле никеге тура беришкен, көп аял алууга га да уруксат болчу. Аялы эч кандай бир шарттарсыз күйөөсүнүн баш ийүүсүндө болгон. Аялынын бардык мүлктөрү, анын ичинде алынган белектери да күйөөсүнүн менчиги болуп эсептелген.

1921-жылдын 17-январында КАССРнин ЭККши “Кыргыздардын нике укугу жөнүндө” декретти бекиткен [14]. Ал декретте жубайлардын тең укуктуулугу бекитилген. Принципиалдуу жаны үй-бүлөлүк, нике мамилелерин бекиткен “Кыргыздардын нике укугу жөнүндөгү” декрет Кыргызстандын үй-бүлө укугунун тарыхында өтө бир чон мааниге ээ. Республиканын өзгөчө бир, өздүк шарттары, муга чейинки кенири колдонулган адаттык жана шариаттык укукту, ошондой эле патриархалдык-тектик тиричиликти басандаткан кошумча атайын ченемдерди чыгарууну талап кылган [13].

Декрет эркин ажырашуу укугун бекиткен. Ага негиз катары жубайлардын өз ара макулдугу же алардын бирөөсүнүн никелик мамилелерди токтотуу боюнча каалоосу жетиштүү болгон. Тек гана эрине ажырашуу укугун камтып келген, адатка жана шариатка карама-каршы турган декреттин 15-16 беренелери аялына да, эрине да ажырашуу укугун бекиткен [15]. Кыргызстанда мыйзамдар жеке эле мамилелердин жөнгө салуу жолу менен өнүкпөстөн, үй-бүлөдөгү мүлктүк мамилелерди да жөнгө салуу жолу менен өнүккөн.

1921-жылдын 17-январында кабыл алынган декреттен кийин ажырашуу тууралуу иштердин саны көбөйгөн. Алсак, турмушка мажбурлап чыгарылгандыгын жүйөөлөгөн кыргыз аялдары ажырашуу талабын коюп, никени бузуу демилгеси дээрлик ар дайым, аялдар тараптан чыккан. Декрет менен жарыяланган ажырашуу эркиндиги, жаңы үй-бүлө укугунун принципиалдуу жобосу болгон. Ал декрет, эми, колуктуларын басмырлап, сатып алуу-сатуу бүтүмүнө негизделбеген жана мажбурлап никеге турууну жокко чыгарган үй-бүлөнү курууга фундамент (башат) болгон.

1944-жылы согуш учурундагы абалды эске алуу менен СССРдин Жогорку Кенешинин Президиуму бул суроолор тууралуу 1944-жылдын 10-ноябрында чыгарылган “Жубайлардын бирөөсү фронтто каза тапканда, же дайынсыз жоголгон учурда жарандык нике мамилелерин таануу тартиби жөнүндөгү” указы кабыл алуу менен кошумча ченем киргизген [16].

1944-жылдын 8-июлунда кабыл алынган СССРдин Жогорку Кенешинин Президиумунун указы боюнча никени бузуу тек сот аркылуу жүрөрүн аныктаган. Алсак, ажырашуу ишин соттук кароо эки баскычтан турган: элдик сотто ажырашуунун жүйөлөрү аныкталган жана жубайларды жараштыруу чаралары колдонулган, ал эми экинчи жогору турган /облустук сотто эгерде жубайларды жараштыруу мүмкүн болбосо, иш маңызы боюнча каралып, чечим чыгарылчу. Ишти элдик сотто кароо, гезиттеги иштин каралышы жөнүндөгү жарыя менен алдын алынган.

Жогорудагыларды корутундулап жатып, 1944-жылдын 8-июлундагы указын негизинде кирген никени бузуу тартиби согуштун кийинки жылдарында да белгилүү бир позитивдүү ролду ойногон деп айта алабыз. Анткени, Кыргызстандын сот органдарынын чечимдеринде никени бузуу жөнүндөгү доолор боюнча баш тартуулардын саны 1947-жылы 9 пайызды түзсө, 1950-жылы – 20 пайызды түзгөн. Бирок, бул оорчундуу ажырашуу процесси, формалдуу түрдө гана үй-бүлөлөр сакталып, иш-жүзүндө жубайлар никени каттабастан жаңы үй-бүлө кура беришкен.

Адабияттар:

1. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР. - Бишкек, 1999.
2. Борубашов Б.И. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана. - 1 том. - Бишкек, 2008. - 657-б.
3. ЦГА Казах. ССР. - Ф.44. - Оп.2. - Д.20. - Б. 12-21 об. - 298 б.
4. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Ф., 1990.
5. Загряжский Г.С. Юридический обычай кыргызов // Туркестанские ведомости. - М., 1876. - 4 выпуск.
6. Пороховой И.В. Коран. Перевод смыслов и комментарии. - М.: Рипол Классик, 2007.
7. Торнау Н.Е. Особенности мусульманского права. - СПб., 1892.
8. Баллюзек Л.Ф. Материалы по казахскому обычному праву. - Алмата, 1948. - 183-б.
9. Жылкичиева К.С. Гражданско-правовое законодательство Кыргызской Республики: историко-правовой анализ. - Бишкек, 2015. Юрид. илимд. канд. даражасын изденип алуу боюнча канд. диссертация.
10. Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Материальное право. - Выпуск 1. - Омск. 1889.
11. Маковецкий П.Е. Материалы по казахскому обычному праву. Сб. 1. - Алмата, 1848. - 28-б.
12. Плоских В.М. Хрестоматия по истории Кыргызстана (с древнейших времен до XX в.). - Бишкек: Раритет Инфо, 2004.
13. Жакипова А. Развитие семейно-брачных отношений. - Алмата, 1971.
14. ЦГА Каз. ССР, ф. 6., оп. 1, св. 1, д. 11. Б.б. 62,63,98.
15. Ганиева Т.И. Гражданское право Кыргызстана в период нахождения в Туркестанском крае и Туркестанской АССР // Вестник КНУ. - 2005. - 1 выпуск.
16. Сборник Законов Киргизской ССР. - Фрунзе, 1957.

Рецензент: к.ю.н., доцент Чикеева З.Ч.